

Chovanec, Ján

Kachlice z rodného kaštiela Františka II. Rákócziho v Borši

Archaeologia historica. 2003, vol. 28, iss. [1], pp. 629-636

ISBN 80-7275-043-7

ISSN 0231-5823

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/140544>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Kachlice z rodného kaštieľa Františka II. Rákócziho v Borši

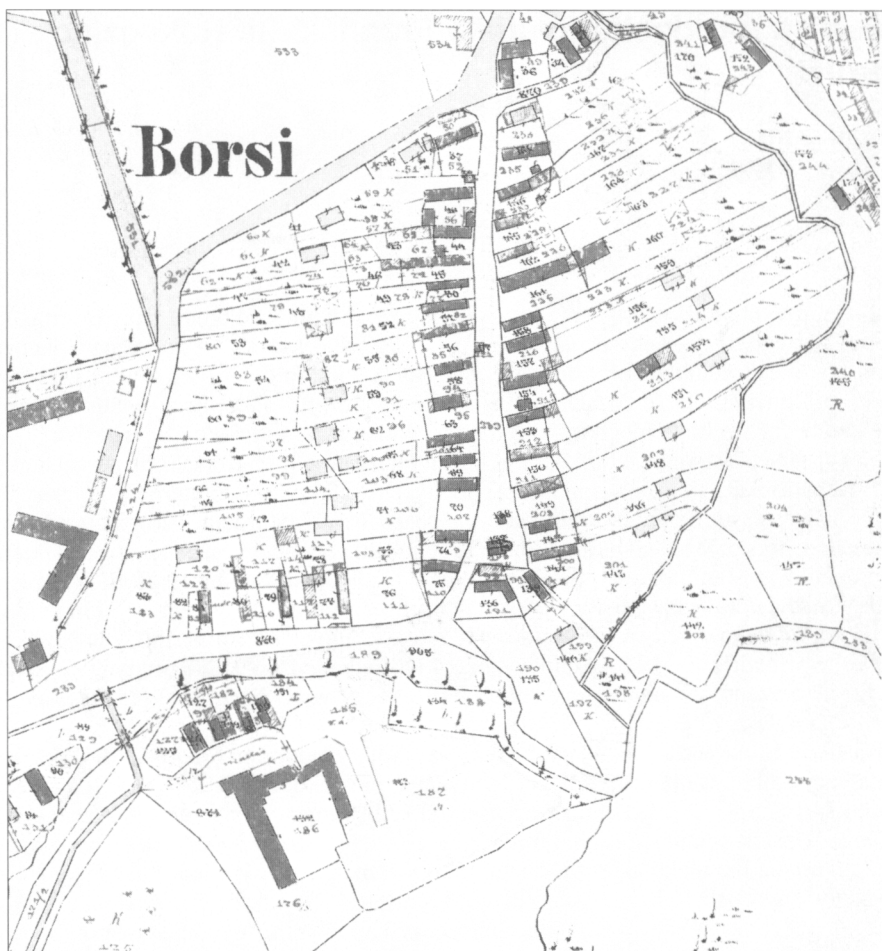
JÁN CHOVANEC

Na juhu Východoslovenskej nížiny, na poriečnej nive pravého brehu rieky Bodrog, tam, kde sa voda tejto rieky už chystá platiť mýto pri vtoku na územie Maďarska, tam v obkolesení Tokajskou vinohradníckou oblasťou leží obec Borša (okr. Trebišov). Zo severu a severovýchodu je intravilán Borše (v nadmorskej výške 98–100 m) ohraničený úpäťím Zemplínskych vrchov, z východu močiarmi a Barským potokom, z juhu riekou Bodrog. Na južnom okraji najstaršej časti obce, ktorú dodnes miestni nazývajú Stará Borša (obr. 1), nachádzajú sa dve historické pamiatky: románsko-gotický kostolík z 13.–15. storočia a renesančný dvojpodlažný kaštieľ s jednou nárožnou vežou zo 16.–17. storočia. Na území severovýchodného Uhorska je to stavba, na ktorej sa zachovalo najviac renesančných architektonických detailov (ostenia okien, portály, strielne). V pôdoryse má dnes kaštieľ tvar písmena U. Výrazné úpravy nastali po Viedenskej arbitráži, keď od 10. novembra 1938 už Borša patrila k Maďarsku. Vtedy sa prestavalo východné krídlo a časť severného, k najstaršej architektúre pribudovali arkádové chodby, okolo kaštieľa vyhlbili vodné priekopy. V kaštieli zriadili aj múzeum s pamiatkami z obdobia Rákócziovcov. Po roku 1945 sa však veľa z nich rozkradlo a zničilo.

Kaštieľ v Borši sa stal známy najmä tým, že je rodným domom Františka II. Rákócziho, významnej osobnosti uhorských dejín. Jeho otec František I. Rákóczi sa zapojil do Wesselényiho sprisahania, usilujúceho sa o zvrhnutie Habsburgovcov z uhorského kráľovského trónu. Za účasť na tomto sprisahaní bol odsúdený a v júli 1676 zomrel vo väzení na Mukáčevskom hrade. Iba niekoľko týždňov predtým, 27. marca 1676, sa jeho manželke Helene Zrínskej v Boršianskom kaštieli narodil syn František II. Rákóczi. Vdova Helena Zrínska sa v roku 1682 zosobášila s veľmožom Imrichom Thökölyom, vodcom stavovského protihabsburgského povstania. Povstanie sa skončilo neúspechom a Thököly skončil vo vyhnanstve. Helena Zrínska žila s deťmi na Mukáčevskom hrade a preslávila sa, keď hrad s posádkou 600 vojakov úspešne bránila tri roky 1685–1688.

František II. Rákóczi bol vodcom posledného stavovského povstania proti Habsburgovcom. V roku 2003 si pripomíname 300. výročie od začiatku tohto povstania (1703–1711). František II. Rákóczi – sedmohradské knieža, cestovateľ, filozof a spisovateľ – sa vďaka odvahe, viere, činom a čaru svojej osobnosti stal legendou. Zomrel 8. apríla 1735 v exile v Turecku. Keď v apríli roku 1904 cisár František Jozef I. zrušil cisársky výnos Karola III. z roku 1715, podľa ktorého Rákóczi a jeho druhovia sú vlastizradcovia, nastala možnosť privezenia ich ostatkov do Uhorska. Stalo sa tak roku 1906. Po prevoze loďou z Turecka do Rumunska ich cesta pokračovala osobitným vlakom z mesta Constanța do Budapešti, kde sa v katedrále Sv. Štefana konal smútočný obrad. 29. októbra 1906 boli ostatky Františka II. Rákócziho, jeho syna Jozefa, matky Heleny Zrínskej a ich druhov z vyhnanstva slávnostne uložené do krypty katedrálneho Dómu sv. Alžbety v Košiciach.

Napriek tomu, že kaštieľ v Borši je rodným domom Františka II. Rákócziho a je aj národnou kultúrnou pamiatkou, v slovenskej i maďarskej odbornej literatúre sú len stručné zmienky o tejto stavbe. Aj keď sa nevenoval dejinám a architektúre, veľmi zaujímavú charakteristiku o ňom už pred mnohými desaťročiami napísal Š. Janšák (1944; 1966, s. 284) v eseji Rodný kraj malkontentov: „V neďalekej Borši stála kolíska Františka Rákócziho, populárneho, Maďarmi až do neba zvelebovaného, ale pritom nepochopeného národného

Obr. 1. Borša. Stará Borša s kaštieľom na pláne z roku 1866. Foto J. Chovanec.

hrdinu. Ošumelý, polozborený kaštieľ nemá okrem neslýchane zanedbaného revolučného pomníka, umiesteného na odpornom smetisku, nijaké pamiatky na politické úsilie, ktoré sa v ňom zrodilo. Keby stál v Budapešti, Maďari by ho obložili zlatom, aby sa ním mohli pred svetom pýšiť. Tu rozpadá sa rodný dom odbojníka do rumov, pretože jeho kompatrioti nikdy neoslavujú a nehodnotia osobu a myšlienku, ale iba samých seba.“ Najvyššičnejšie však Boršiansky kaštieľ pomenoval Miklós Bornemisza (1941, s. 1): „Magyar Betlehem.“

Z iniciatívy PhDr. A. Balegu z Krajského pamiatkového úradu v Košiciach začali sa koncom minulého storočia prípravy na záchranu tejto významnej pamiatky. Finančne sa na nej podieľa Vláda Maďarskej republiky prostredníctvom Nadácie László Telekiho, štátny fond kultúry Pro Slovakia a obec Borša. V súvislosti s pamiatkovou obnovou kaštieľa prebieha i historický a pamiatkový výskum, ktorý realizujú maďarskí odborníci z Miskolca a Budapešti.

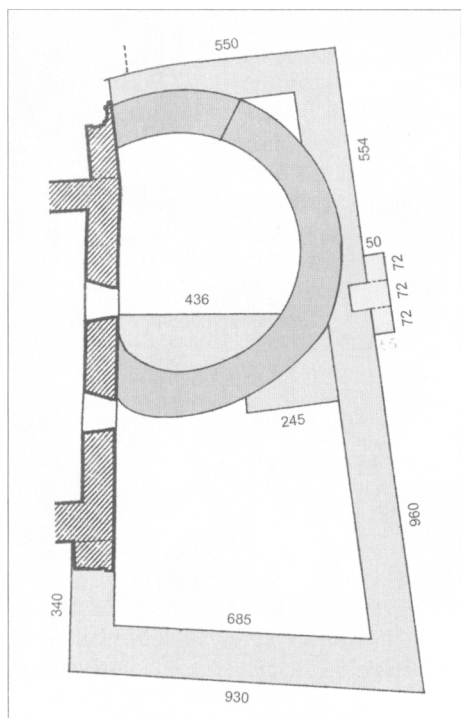
Systematický archeologický výskum sa začal v roku 2001 a vedie ho autor tohto príspevku. Archeologický výskum je zameraný najmä na architektonický vývoj objektu. Na základe doterajších výskumov vieme, že v sedemdesiatych rokoch 16. storočia si tokajský

Obr. 2. Borša. Najstaršia časť kaštieľa so SZ nárožnou vežou a bustou Františka II. Rákócziho z roku 1907 od sochára E. Mayera. Foto J. Chovanec.

Obr. 3. Borša. Archeologickým výskumom zistené základy okrúhlej stavby a JZ nárožnej veže. Foto M. Chovanec.

Obr. 4. Borša. Pôdorys okrúhlej stavby a JZ nárožnej veže. Kresba J. Chovanec.

hradný kapitán Nicolavs Kamoras de Zelenir postavil v Borši castellum – opevnený dom. Podľa nápisu na kamennom reliéfe, ktorý sa zachoval v jednej z izieb na poschodí, usudzujeme, že prvá stavba, pozostávajúca len z niekoľkých miestností v terajšej severnej časti západného krídla kaštieľa, bola dokončená v roku 1579 (obr. 2). Tento prvotný objekt kaštieľa aj s prípadnými hospodárskymi stavbami na nádvorí bol chránený murovaným opevnením, ktorého priebeh sme zistili pod západným krídlom terajšieho kaštieľa. Pôvodný dom s opevneným nádvorím mal tvar obdĺžnika.

Na juhozápadnom nároží areálu sme archeologickým výskumom objavili okrúhlu stavbu, ktorá bola súčasťou pôvodného opevnenia (obr. 3). Jej maximálny priemer v Z–V osi je 875 cm, v S–J osi 565 cm. Základové murivo má šírku 115–127 cm. Cezúry v základoch a doplnky základov pod južnou stenou západného krídla kaštieľa naznačujú, že práve z nádvorja to bola stavba otvorená (dvere, brána) a spĺňala funkciu bašty. Podobné opevnenie má aj renesančný kaštieľ v blízkom Pácine v Maďarsku (južne od V. Kamenca), ktorý bol vybudovaný tiež na

konci 16. storočia – v roku 1581 a jeho opevnenie v roku 1591 (L. Veres 2001).

Prostredníctvom staviteľovej dcéry Barbory sa na začiatku 17. storočia dostal kaštieľ do vlastníctva Michala Lórántffyho. Po jeho smrti majetky v Borši zdedili dcéry Zuzana a Mária. Zuzana Lórántffyová sa stala druhou manželkou sedmohradského vojvodu Juraja I. Rákócziho (1593–1648). Pravdepodobne už koncom dvadsiatych alebo až začiatkom tridsiatych rokov 17. storočia, keď už Borša patrila Rákócziom, pristúpilo sa k výraznému rozšíreniu obytných i hospodárskych stavieb a prestavbe pôvodného opevnenia areálu. Podľa údajov v majetkovom súpise z roku 1638 za Juraja I. Rákócziho v rokoch 1631–1638 na SZ nároží pôvodnej stavby pristavali štvoruholníkovú vežu, predĺžili západné krídlo a vybudovali aj JZ nárožnú vežu, základy ktorej sme tiež zistili archeologickým výskumom. Tá vlastne nahradila pôvodnú okrúhlu baštu starého opevnenia (obr. 4). Dĺžka základov pod západnou stenou nárožnej veže je 930 cm a pod južnou stenou 1 730 cm. Základ je široký 115–125 cm. Pôvodné základové murivo okrúhlej stavby bolo v niektorých miestach doplnené z dvoch strán. Vznikol tak základ s maximálnou šírkou až 272 cm, na ktorom bola vybudovaná užšia stena rozdeľujúca nárožnú vežu v prízemí na dva priestory. Pri južnom základe veže sa na základovej priečke našiel architektonický článok, ktorý môže pochádzať z kamenného portálu. Na južnom základe nárožnej veže bolo zistené dno šachty so svetlosťou 100×72 cm, čiastočne zapustenej do steny (prevet).

Na základe architektonických detailov a ďalších indícií sme predpokladali kaštieľ ako uzavretý priestor. Sondou na nádvorí sme zistili základové murivá južného, dnes už neexistujúceho krídla kaštieľa. Jeho základy majú šírku 90 cm a ich lôžko je v hĺbke –210 cm od súčasného povrchu. Celková šírka južného krídla bola 1 050 cm. Pod celou touto časťou kaštieľa sú bohato členené pivnice s vetracími oknami. V druhej výskumnej sezóne 2002 sme odkryli už takmer celý pôdorys južného krídla kaštieľa. Na JV nároží areálu sa objavili priestory kuchyne, pred ktorými je aj stará kamenná studňa.

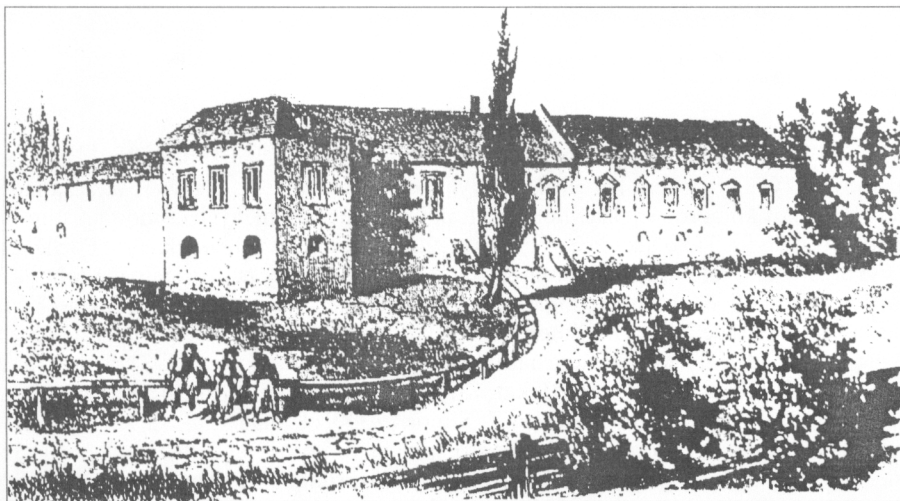
Nádvorie kaštieľa bolo v minulosti uzavreté. Dobu výstavby južného traktu však zatiaľ nevieme presne určiť (pri jeho výskume sa našlo len veľmi málo pamiatok hmotnej kultúry). Predpokladáť ale môžeme, že sa tak stalo najneskoršie v druhej polovici 17. storočia. Avšak údaje z roku 1688 o vypálení kaštieľa povstalcami, údaje z inventára (1694) a zo zálohovej listiny (1731) svedčia o veľmi zlom stave kaštieľa. Preto už koncom 18. storočia mohlo byť južné krídlo spolu s juhozápadnou nárožnou vežou zbúrané. Na vedute z tej doby totiž táto veža už nie je vyobrazená (obr. 5).

Doterajšie výsledky archeologického a architektonického výskumu potvrdili, že v areáli renesančného kaštieľa sa nenachádza žiadna staršia architektúra typu stredovekého hradu. Tým sme azda definitívne vyvrátili doterajšie názory, že kaštieľ bol postavený na mieste staršieho vodného hradu z 13. storočia. Spomínaný stredoveký vodný hrad s najväčšou pravdepodobnosťou mohol stáť južne od obce v polohe Kováčske lúky, kde bol chránený riekou Bodrog a mŕtvymi ramenami Starého Bodroga. Túto úvahu je však potrebné overiť archeologickým prieskumom.

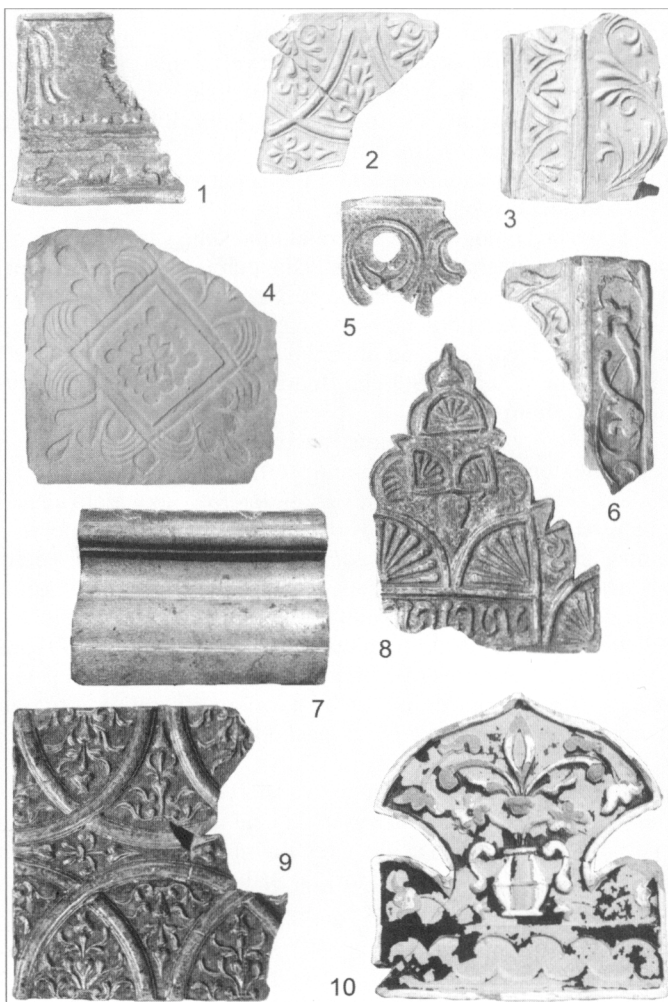
Prevažná väčšina nálezov hmotnej kultúry pochádza z výskumu juhozápadnej nárožnej veže (kamenné architektonické články, keramické dlaždice, železné kince, nôž, kosák, skoba, železný valec, zlomky skla, sklenené ozdoby, črepy z keramických nádob a zlomky kachlíc). Tieto pamiatky možno datovať na koniec 16. storočia a do polovice 17. storočia.

K najvýznamnejším a najkrajším nálezom však patria keramické kachlice. Z konca 16. storočia, teda z obdobia tesne po ukončení výstavby najstaršej časti kaštieľa, pochádzajú kachlice bez glazúry s centrálnym vzorom. Do obdobia výstavby kaštieľa možno zaradiť aj rímsovú kachlicu so zelenou glazúrou a s motívom lístkov (obr. 6:1). Pri južnom základe JZ nárožnej veže sa v priestore odpadovej šachty našla komorová kachlica tehlovočervenej farby bez glazúry. Výzdobu jej čelnej steny tvorí nízký reliéf v tvare kosoštvorca s vegetatívnym ornamentom v strede a po stranách (19,7×19 cm). Túto kachlicu datujeme na rozhranie 16. a 17. storočia (obr. 6:4).

Ďalšie nájdene kachlice možno datovať do dvadsiatych a tridsiatych rokov 17. storočia, teda do obdobia, keď už bola ukončená výstavba celého západného krídla kaštieľa a JZ nárožnej veže. Patria k nim zlomky kachlíc s textilným alebo tapetovým vzorom, aké poznáme aj z hradu Kisvárda v Maďarsku, ktorý je vzdialený asi 40 km juhovýchodne od Borše (Z. Földing 1998, obr. 67, kat. 67 na s. 304–305).

Obr. 5. Borša. Kaštieľ na vedute z konca 18. storočia. Foto M. Chovanec.

Obr. 6. Borša. Kachlice z výskumu okrúhlej stavby a JZ náročnej veže. Foto J. Chovanec.

Väčšina nálezov kachliarskeho umeleckého remesla z Boršianskeho kaštieľa patrí ku charakteristickým výrobkom habánov. Pri východnom základe JZ náročnej veže sa našlo viacero variantov komorových kachlíc s reliéfom vzájomne prepojených kruhov a rastlinnou výzdobou (obr. 6:9). Tieto kachlice s rozmermi 22×22 cm majú zelenú glazúru. Pochádzajú z vykurovacieho telesa, ku ktorému patria aj zlomky z atiky nadstavca pece (obr. 6:5) a profilované kachlice z hornej a dolnej rímsoy soklovej časti pece (obr. 6:7). Takéto kachlice sa našli aj na hrade Füzér (Z. Simon 2000, s. 84, obr. 30:1–5). V Hermann Ottó Múzeum Miskolc sa nachádza aj rekonštrukcia nadstavcovej časti kachľovej pece (J. Chovanec–K. J. Dankó–I. Feld–E. Tamás 1996, obr. 21, kat. 137). Iný variant rekonštrukcie tohto vykurovacieho telesa však podáva autor výskumu Z. Simon (2000, obr. 11).

S predchádzajúcim typom kachlíc časovo súvisia komorové kachlice s reliéfom vzájomne prepojených sídc, margarétami a so zelenou glazúrou (obr. 7), ale aj rohové kachlice so žltozelenou glazúrou (obr. 6:6). Celé kusy takýchto kachlíc sme získali aj z prieskumu v záhrade domu č. 409, ktorá sa nachádza asi 100–120 m severne od kaštieľa. Na tomto

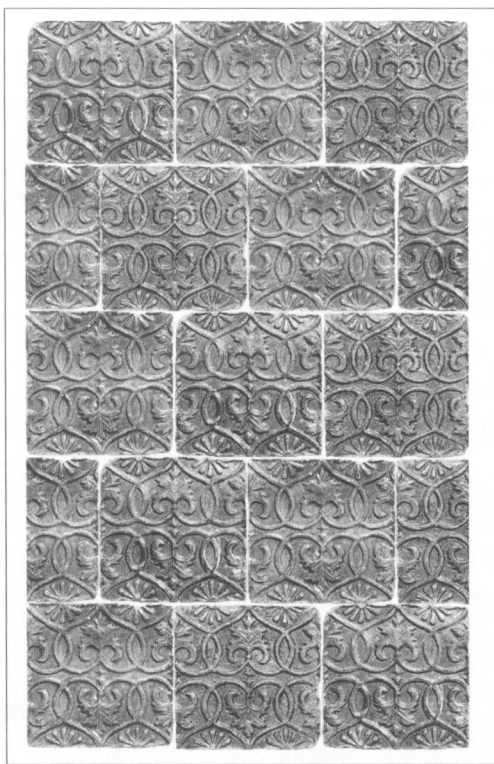
mieste v hĺbke asi 100–150 cm našli sa komorové (20,7×21 cm) i rímsové kachlice (14×19,5 cm). Mohol to byť sklad rozobratých kachľových pecí z kaštieľa, niektoré indicie (ale aj archívne materiály) však umožňujú predpokladať tu existenciu pecí na vypaľovanie tehál a možno aj príležitostnej kachliarskej dielne. Takéto kachlice pochádzajú aj z výskumu hrade Sárospatak (A. Gyuricza 1992, obr. 89). V prijímacom salóne Juraja I. Rákócziho v Červenej veži na Sárospatackom hrade z nich bola na pôvodnom mieste zrekonštruovaná kachľová pec. Kachlice s prepojenými srdcami sa našli aj na hrade Füzér, autor výskumu ich však datuje do obdobia 1641–1644 (Z. Simon 2000, s. 86, obr. 30:6).

Zlomky habánskych kachlíc s viacfarebnou glazúrou a mramorovanou výzdobou sa našli pri výskume základov JZ veže, ale aj v priestore zamurovaného schodiska z prízemnia na poschodie SZ náročnej veže kaštieľa. Najkrajšie exempláre takýchto kachlíc poznáme z výskumu neďalekého kaštieľa Pácín v Maďarsku (A. Gyuricza 1992, obr. 186–187; J. Chovanec–K. J. Dankó–I. Feld–E. Tamás 1996, obr. 16, kat. 103).

Pri základovom murive na západnej strane JZ veže sa našli zlomky kachlíc z „modrej“ kachľovej pece. Najvýraznejšou je rímsová kachlica z atiky pece (23,5×22 cm) (obr. 6:10). Rovnaké kachlice a našli aj na hrade Sárospatak, kde je aj rekonštrukcia habánskych kachlíc (A. Gyuricza 1992, obr. 300; J. Chovanec–K. J. Dankó–I. Feld–E. Tamás 1996, obr. 22, kat. 142). Tieto kachlice už datujeme do 2. štvrtiny 17. storočia.

V objekte s kachlicami z „modrej“ pece sa našlo i torzo štítovej kachlice so zelenou glazúrou (24×17 cm) (obr. 6:8). Obdobná štítová kachlica sa v rokoch 1934–1936 našla aj na hrade Füzér (I. Feld–J. Cabello 1980, obr. 54 na s. 80). Štítová kachlica je mladšia a patrí do horizontu s kachlicami vyhotovenými z bielej hliny (obr. 6:2–3).

Po skončení archeologického výskumu Boršianskeho kaštieľa by mala nasledovať konzervácia murív a náznaková rekonštrukcia zaniknutých častí kaštieľa a podzemných priestorov. Po pamiatkovej obnove sa plánuje s využitím objektu na muzeálne, kultúrno-výchovné a turistické účely. Už dnes je kaštieľ v Borši ako „Magyar Betlehem“ najnavštevovanejšou kultúrnou pamiatkou v južnej časti slovenského Zemplína. V jeho bezprostrednej blízkosti sú zdroje termálnej vody, takže v Borši by sa mohlo vybudovať veľmi zaujímavé centrum kultúry a rekreácie. Sedem susedných obcí patrí do Tokajskej vinohradníckej oblasti a v blízkom i vzdialenejšom okolí je veľa národných kultúrnych pamiatok a archeologických lokalít: Veľká Tŕňa, Kašov, Cejkov, Malá Bara, Viničky, Zemplín, Somotor, Streda nad Bodrogom, Klin nad Bodrogom, Veľký Kamenec atď.

Obr. 7. Borša. Kachlice s prepojenými srdcami. Foto J. Chovanec.

Literatúra

- BORNEMISZA M., 1941: A Nagy Fejedelem szülőháza. Sátoraljaújhely.
- FELD I.–CABELLO J., 1980: A füzéri vár. Miskolc.
- FÖLDING Z., 1998: A kisvárdai vár XV–XVII. századi kályhacsempéi. In: A Jósa András Múzeum Évkönyve. XXXIX–XL. 1997–1998. Nyíregyháza, s. 265–309.
- GYURICZA A., 1992: Renszánsz kályhacsempék Északkelet-Magyarországról. Miskolc.
- CHOVANEC J.–J. DANKÓ K.–FELD I.–TAMAS E., 1996: A gótikától a habánokig. Od gotiky po habánov. Kályhacsempék Abaúj, Sáros és Zemplén vármegyékből. Kachlice z bývalej Abovskej, Šarišskej a Zemplínskej župy. Kiállítási katalógus. Sárospatak.
- JANŠÁK Š., 1944: Lovci hlinených perál. Liptovský Svätý Mikuláš.
- JANŠÁK Š., 1966: Brány do dávnoveku. Bratislava.
- SIMON Z., 2000: A füzéri vár a 16.–17. században. Miskolc.
- VERES L., 2001: Pácín. Bodroghközi Kastélymúzeum. Veszprém.

Zusammenfassung

Die Kacheln aus dem Vaterkastell Franzens II. Rakoczi in Borša

Die Gemeinde Borša (Bez. Trebišov) liegt im Süden der ostslowakischen Ebene, am rechten Ufer des Flusses Bodrog. Am Südrand der Gemeinde befindet sich das zweistöckige Renaissance-Kastell mit einem Eckturm vom 16.–17. Jh. (Abb. 1).

Am 27. 3. 1676 ist Franz II. Rakoczi, bedeutende Persönlichkeit der ungarischen Geschichte und Feldherr des letzten Standesaufstands gegen die Habsburger, in Borša geboren. Am 8. 4. 1735 ist er in der Türkei gestorben und seit 1906 ist er in der Domkrypta der Hl. Elisabeth in Košice (Kascha) begraben. Im Zusammenhang mit der Erneuerung des Vaterkastells begann in seinem Areal archäologische Forschung mit dem Ziel seine architektonische Entwicklung zu erkennen. Aufgrund der bisherigen Forschung ist bekannt, daß der Burgkapitän Nikolaus Kamoras de Zelemir das befestigte Kastell in Borša erbaut hat. Der erste zweistöckige Bau mit mehreren Zimmern im derzeitigen Nordteil des westlichen Kastellflügels, im Jahr 1579 beendet wurde (Abb. 2). Dieses erste Kastellobjekt mit einigen Wirtschaftsbauten wurde durch die Mauerbefestigung geschützt. Ein kreisförmiger Bau, deren Grundmauer in der südwestlichen Ecke des Areals freigelegt wurde, konnte als Bestandteil dieser Befestigung dienen (Abb. 3–4). Von der Hofseite war dieser Bau offen (Tor) und konnte als Bastion dienen. Die nächste Ähnlichkeit ist die Befestigung des Renaissance-Kastells in Pacin (Ungarn), das auch am Ende des 16. Jhs. erbaut wurde.

Im ersten Drittel des 17. Jhs. (in dieser Zeit gehörte das Kastell schon der Familie Rakoczi) wurde ein quadratischer Eckturm und auch der südliche Teil des westlichen Kastellflügels erbaut. Die Grundmauer dieser Bauten hat die archäologische Grabung freigelegt. Auf dem Hof wurde noch die Grundmauer des südlichen, heute nicht mehr existierenden Kastellsflügels festgestellt. Unter diesem Flügel in der Tiefe von 210 cm war ein Keller. Die bisherigen Funde erlauben noch nicht eine genauere Datierung des Ausbaus, sowie auch des Untergangs dieses Kastellteils. Auf einer Vedute vom Ende des 18. Jhs. ist der südwestliche Eckturm nicht mehr abgebildet (Abb. 5).

Die Forschung hat bestätigt, daß keine ältere Architektur einer mittelalterlichen Burg in diesem Areal existierte. Damit wurden die Behauptungen von der Existenz einer Wasserburg in Borša wiedergelegt.

Zu den wichtigsten Funden gehören die Kacheln vom Ende des 16. und aus der 1. Hälfte des 17. Jhs. (Abb. 6). Etwa 100–120 m vom Kastell hat man die ganzen Kacheln mit dem Relief gemeinsam verbundenen Herzen und mit grüner Glasur gefunden (Abb. 7). Diese Kacheln können von den Kachelöfen des Kastells stammen. Es ist auch nicht ausgeschlossen, daß hier sogar Ziegelöfen sich befinden konnten.

Abbildungen:

1. Borša. Altborša mit dem Kastell vom 1866.
2. Borša. Der älteste Teil des Kastells mit dem NW Eckturm und mit der Büste Franzens II. Rakoczi, 1907, Bildhauer E. Mayer.
3. Borša. Archäologische Forschung mit den Grundmauern des kreisförmigen Baus und des SW Eckturms.
4. Borša. Grundriß des kreisförmigen Baus und des SW Eckturms.
5. Borša. Kastell auf der Vedute vom Ende des 18. Jhs.
6. Borša. Kacheln aus dem kreisförmigen Bau und aus dem SW Eckturm.
7. Borša. Kacheln mit den verbundenen Herzen.